

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ամբողջ պարսկահայերի թիւը ուղիղ յայտնի չէ. մօտ 100 հազար են ասում: Պարզ է միայն որ Ատրպատականի թեմում աւելի շատ հայ ազգաբնակութիւն կայ և աւելի համախմբուած է, քան թէ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմում:

Պարս.-Հնդկաստանի թեմի հայերը ցրուած են Կասպից ծովից սկսած մինչև Պարսից ծոցը, Էնզելիից, Մեշեդեսէրից մինչև Բուշիր: Հայերի թիւը այս թեմում մօտաւորապէս 35 հազար կը լինի: Ոչ մի փոքր ի շատէ վաճառաշահ քաղաք չը կայ, որտեղ մի քանի հայ չը լինի մշտապէս կամ գոնէ ժամանակաւորապէս: Էնզելիում կայ 20 տուն հայ, Մեշեդեսէրում, Բալֆուրում 7-ական տուն, Ռաշտ 98 տուն, Ղազուին 40 տ., Թեհրան 350 տ., Համադան (պատմական Եկրատան) 70 տ., Ն.-Ջուղայ (Սպահան) 570 տ., Շիրազ 10 տ., Բուշիր 8 տ. ևայլն: Սակայն հայերի մեծամասնութիւնը բնակուած է գիւղերում և պարապում է երկրագործութեամբ: Այդպէս՝

Ղաւաղան գաւառում, որ ընկած է Թեհրանի և Համադանի միջև, աւելի մօտ առաջինին, 7 հայաբնակ գիւղ կայ 300 տուն հայերով:

Մալայե գաւառում, որ Համադանի հարաւ-արևելեան կողմն է ընկած, կայ 3 հայաբնակ գիւղ 130 տ. բնակչով:

Համադանից նոյն (հարաւ-արևելեան) ուղղութեամբ մինչև Սպահան (Ն.-Ջուղա) գտնուած են հայաբնակ գաւառներ միմեանց բոլորովին կից.

Քեաղազ գաւառ.	10	հայաբնակ գիւղ	450 տուն հայերով(*)
Քեամաբա գ.	9	հայաբնակ գիւղ	530 տնով.
Գեալիլա	» 10	»	460 »
Բուրվարի	» 15	»	630 »
Փեհիա	» 28	»	1,500 տնով, ամենա-

հարուստ գաւառն է:

*) Ընդհանրապէս բնակիչների թիւը մօտաւորապէս է որոշուած:

Փերիա գաւառի գիւղերի անուններն են. Սանգիբարուն 165 տուն հայ, Վ.՝ Խօյգեան—130 տ., Ներքին-Խօյգեան—30 տ., Դաջան—20 տ., Բոլորան—110 տ., Հազարջրիբ—40 տ., Խօջալայ—10 տ., Ֆահրա—45 տ., Աղնաւու 25 տ., Հադան—90 տ., Խունկ—45 տ., Բժկերտ—20 տ., Շրդկան—50 տ., Միլակերտ—110 տ., Զիգան—30 տ., Ղազամեկք—20 տ., Սնկերտ—45 տ., Ադիգան—40 տ., Բարդալա—40 տ., Սվարան—45 տ., Ղարդուն—100 տ., Նամակերտ—170 տ., Գուլխառատ—17 տ., Բրդեր—40 Շահբուլաղ—38 տ., Դովլաթբաղ 40 տ.:

Փերիա գաւառի ամենամօտ գիւղը Զուղային՝ վերջինն է. Զուղայից մինչև Դովլաթբաղ 16 փարսաղ (մղոն) է. իսկ միւս գիւղերը միմեանց շատ մօտ են:

Սպահանի հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուում է.

Զհաւ-միալ գաւառը, որտեղ 10 հայաբնակ գիւղ կայ մօտ 800 տնով:

Զհար-մհալ գաւառի հայաբնակ գիւղերն են. Մամուռան—75 տուն, Լիւսսեան 150 տ., Քունարք (ստորին)—40 տ., Քունարք (վերին)—100 տ., Սինադան—25 տ., Բօլդաշի—40 տ., Մամուրա—140 տ., Հաջիբաղ—65 տ., Սիրաք—85 տ., Ահմադարաղ—70 տ.: Վեջին գիւղը հեռաւորութիւն ունի Զուղայից 17—18 փարսաղ: Զհար-մհալ գաւառի հայաբնակ գիւղերը ևս միմեանց շատ մօտ են գտնուում:

Բացի վերոյիշեալ գաւառների հ. արանակ գիւղերից Թեհրանի շուրջը կան 6 փոքրիկ հայաբնակ գիւղեր 60 տուն բնակչով և մի գիւղ ևս Համադանին (եկրտանին) կից՝ Շաւարին—70 տնով: Այս թեմի հայերի մեծամասնութեան համար կենտրոն է Նոր-Զուղան:

Քաղաքներում հայերի գլխաւոր զբաղմունքը վաճառականութիւնն է. մի քանի նշանաւոր հայ վաճառատներ և ընկերութիւններ կան, որոնց գործում գտնուում են հարիւրաւոր հայեր: Առաջին և նշանաւոր տեղը բռնում է «Թումանեանց եղբայրների» վաճառատունը, որ մեծ վստահութիւն է վայելում իբրև հարուստ և ապահով առևտրական տուն թէ՛ պէրսից կառավարութեան, թէ՛ հայերի և թէ՛ օտարների կողմից: Մեծ վաճառականական շրջանառութիւն ունեն նաև «Արամեան» և «Սեան» ընկերութիւնները, որոնք, ուրախալի է ասել, վերջերս միացել են, ընդարձակելով իրանց գործառնութեան շրջանը: Անշուշտ դա մի իսկալի և հեռատես քայլ է: Կան նաև «Նարատ», «Արաք», «Թուրան», «Հայկազեանք» և այլն ընկերութիւններ:

Զափագանց ուրախալի մի երեւոյթ է, որ Պարսկաստանում հայերի մէջ բաւականաչափ տարածուած է ընկերութիւններ կազմելու գաղափարը: Եւ եթէ հայ վաճառականները իսկապէս ցանկանում են Պարսկաստանի վաճառականական աշխարհում յարատեւ դիրք ունենալ, միակ նպատակայարմար և հիմնաւոր ճանապարհը կանոնաւոր վաճառականական ընկերութիւններ կազմելն է: Անհատական ձեռնարկութիւնները հետզհետէ տեղի պիտի տան հաւաքականութեան, ընկերականութեան: Այս անհրաժեշտ է մանաւանդ Պարսկաստանի այժմեան հանգամանքներում, երբ երկիրը հետզհետէ զօրեղ կերպով կապուած է եւրոպական շուկաների հետ չնորհիւ այն բանի, որ մի կողմից եւրոպական շուկայում Պարսկաստանի արդիւնաբերութեան պահանջը զօրեղանում է (գորգեր, բոժոժ, բամբակ, բրինձ, նուշ, սաւղի չամիչ և այլն) և փոխադարձաբար՝ Պարսկաստանում ևս տեղական պահանջները եւրոպական ապրանքների վերաբերմամբ օրէցօր շատանում են: Դրան աւելացրէք և այն որ Ռուսաստանն ու Անգլիան օրէցօր աւելի ու աւելի մեծ քաղաքական և առևտրական յարաբերութիւններ են կապում Պարսկաստանի հետ, իսկ վերջերս Գերմանիան ևս աչք է դրել այս կողմերի վրայ: Եթէ այժմ հայերի ձեռքում Պարսկաստանի մէջ բաւականաչափ մեծ վաճառականութիւն կայ և դրանք արտահանում են մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր և ներմուծում եւրոպական ապրանքներ, ապագայում նոյնը չի լինի, երբ հանգամանքները մրցում առաջացնեն հայ և եւրոպացի վաճառականների մէջ: Ճիշտ է, եւրոպացին սկզբում, Պարսկաստան մտնելով և անծանօթ լինելով տեղական պայմաններին, ժողովրդի վարք ու բարքին, որ եւրոպացի հակապատկերն է, և լեզուին, բաւական մեծ դժուարութիւնների է հանդիպում, բայց նա յուսահատուել չը գիտէ և դիմում է տեղական ոյժերի, այն է՝ հայերի օգնութեան և ապա, լուրջ ուսուցմանստիւթեան, յամառ աշխատութեան շնորհիւ, վերջապէս, գործը դնում է հաստատուն հիմքերի վրայ: Այնուհետեւ հայերի հետ մրցելը այնքան էլ դժուար բան չէ...

Հայերն արտահանում են Պարսկաստանից գլխաւորապէս հում նիւթեր. մի տեսակ միջնորդներ են տեղական ազգաբնակչութեան և եւրոպական գործարանատէրերի միջև: Հետզհետէ, կարծէք, այդ էլ է սահմանափակուելու, որովհետեւ վերջերս գործարանատէրերն աշխատում են ներկայացուցիչներ ուղարկել, գործակալատարներ ունենալ Պարսկաստանի այլ և այլ քաղաքներում՝ հում ապրանքներ ժողովելու ու պատրաստելու և մշակուածը ներմուծելու համար: Ունենալով մեծ դրամազուլն, նախա-

ձեռնութեան ոգի, ուսումնասիրելու և յաջող բիսկ անելու բազմակողմանի չնորհք, եւրոպական ակցիօներական վաճառատները ունեն մի այլ առաւելութիւն ևս, որ Պարսկաստանի նման մի երկրում մեծ ոյժ է. այն է՝ պաշտպանութիւն, հովանաւորութիւն և որոշ արտօնութիւններ եւրոպական պետութիւններից, իրանց ղեկավարատներից, հիւպատոսարաններից: Ահա այս բոլորն այնպիսի նպաստաւոր պայմաններ են, որոնք պարսիկ ժողովրդի հաւատը գործընթացում են, որով նա աւելի հեշտութեամբ վստահանում է գործ ունենալ «սահրների» (տէրերի)՝ եւրոպացիների հետ, քան թէ տեղացիների: Անցեալի գործերից պէտք է օգտուել. յիշենք հնդկահայերի վաճառականութիւնը. 17, 18 դարերում հնդկահայերից շատերը վաճառականութեան անսահման յաջողութեան չնորհիւ դիզեցին առասպելական հարստութիւն. այդ ոյժը շարունակուեց քանի որ եւրոպացիները (գլխաւորաբար անգլիացիները) չէին հաստատուել Հնդկաստանում և չբացաւ այդ երկրում եւրոպական կապիտալիստերի զօրեղ հոսանքի առաջ:

Նոյն իսկ այսօր Թաւրիզում, Ռաշտում, Թեհրանում, Իսպահանում, Բուշիրում և այլ տեղերում կարելի է ցոյց տալ եւրոպական վաճառականների ճիւղեր և կամ անգլիացի, ֆրանսիացի, յոյն, հրէայ ազէնտներ, որոնք յաջողութեամբ արտահանում են հում նիւթ և ներմուծում պատրաստ ապրանք: Դոցանից շատերի գործերն աւելի հաստատուն հիմքերի վրայ են դրուած, քան թէ ընդհանրապէս հայերինը: Վերջինք, օրինակի համար, Զիզլէր գերմանական վաճառ. ընկերութեան գորգագործութեան մեծ ձեռնարկութիւնը. այս ընկերութիւնը չը բաւականանալով երկրորդ և երրորդ ձեռքերից գորգեր գնելով, 25—30 տարի ուղարկում է առաջ ներկայացուցիչներ Պարսկաստան. սկսում է դրանց ձեռքով գնել պարսկական գորգեր և ճանապարհել Եւրոպա: Զիզլէր ընկերութիւնը դրանով ևս չի բաւականանում. լաւ ուսումնասիրում, ծանօթանում է տեղական պայմանների հետ և բանում է Քեաղազ գաւառի Սուլթանաբադ գիւղաքաղաքում մի գորգագործարան, որ այսօր առաջինն է ամբողջ Պարսկաստանում: Քեաղազ, Քեամարա գաւառների բազմաթիւ գիւղացի կանանց բաժանում են թել և գործել տալիս ահագին քանակութեամբ գորգեր. գործը շատ հիմնաւոր է և կազմակերպուած է լաւ: Ահա 20 տարի է, որ գոյութիւն ունի, հետզհետէ ընդարձակելով Պարսկաստանի արդիւնաբերութեան այս ճիւղը:

Եւրոպացի վակառականը ընդհանրապէս գիտէ ուսումնասիրել լուրջ և բազմակողմանի կերպով եւրոպական բոլոր շու-

կանները, նա լաւ ծանօթանում է թէ՛ սրտեղ ինչ ապրանքի և ինչ անապրանքի պահանջ կայ. եթէ կարելի է ասել, նրա վաճառական-նական աշխարհայեացքը, հորիզոնը լայն է և ընդարձակ, բազմաթիւ համեմատութիւններ է կարողանում անել, ուստի և բնականաբար նրա քայլերն աւելի գիտակցական են լինում և վաճառականական ասպարէզում: Բայց միթէ մեր պարսկահայ վաճառականներն էլ այսպէս պատրաստուած են:

Ի հարկէ ոչ, Եւրոպացին ձգտումն ունի մի գործ կազմակերպել լաւ և ամբողջացնել. այսպէս ահա Պարսկաստանում ևս արդէն կան եւրոպացիներ, որոնք ժողովում են հում նիւթ, որ արտահանում են ոչ թէ այլ գործարանատէրերին ծախելու, այլ իրանց սեփական գործարաններում այդ հում նիւթը մշակում և ապա իբրև պատրաստ ապրանք կրկին ներմուծում Պարսկաստան: Սա մի մեծ առաւելութիւն է, որով ևս մասամբ պայմանաւորւում է յաջողութիւնը վաճառականական մրցման մէջ:

Մինչ Եւրոպական գործարանատէրերի կողմից քայլեր են լինում իրանց ներկայացուցիչներն ունենալու Պարսկաստանում՝ անմիջապէս հում նիւթեր գնելու համար իրանց գործարաններում մշակելու, դժբախտաբար, մեր հայ վաճառականները, որոնք ահագին քանակութեամբ հում ապրանք են արտահանում Պարսկաստանից՝ միայն միջնորդ հանդիսանալով օտարների գործարանների համար, հանգիստ նստած են և զրանից հեռու, մի քայլ առաջ, կարծես, չեն ուզում գնալ:

Քիչ է այն հայ վաճառականների թիւը, որոնք համեմատաբար մեծ քանակութեամբ ապրանք են արտահանում Պարսկաստանից և ներմուծում. մեր վաճառականների մեծ մասը աւելի մանրաւաճառներ են: Սրանք ևս պարսիկ մանրավաճառների հետ դժուարութեամբ են մրցում (վերջերս սկսել են և հրէաները), քան որ վերջինները շատ քիչ պահանջներ ունեն և քիչ տոկոս վաստակելով ևս բաւականանում են: Հեշտ հարստանալու ձգտումը, յաճախ անպատուաբեր միջոցներով, բաւականաչափ արտայայտւում է քաղաքների հայ գինեւաճառների և օղեւաճառների մէջ: Պարսկաստանում գլխաւորաբար հայերն են զրանով զբաղւում. կան և մի քանի տեղ հրէաներից, էնզելիում Ռաշտում, Թեհրանում, Համադանում, Ջուղայում և այլ տեղերում բազմաթիւ հայ օղեւաճառներ և գինեւաճառներ կան. պատուաբեր գործ չէ, մանաւանդ ինչպէս այստեղ է զրուած: Առանձին ոգելից խմիչքների համար խանութներ չկան. մահմեդական երկրում այդ հասկանալի է. օրէնքով արգելուած է. ծախում են տներում. կան փոքր ինչ ապահովածներ, որոնք առանձին բաժանմունք ունեն տներում. սակայն մեծամասնութիւնը, հեշտ աշխա-

տանքի միջոց համարելով, առնում է մի քանի թումանի գինի, օղի և իրանց տունը դարձնում գինետուն, որոնք երբեմն ամբողջ գիշերներ քաց են (մանաւանդ Թեհրանում)։ Նոյն տանն ապրում է և ծախողի ընտանիքը. ազատ մտնում են սրիկայ պարսիկներ, արքունի, կուռում, փողոցային հայհոյեանքներ թափում, լպիբշ ակնարկներ անում։ Խայտառակն այն է, որ երբեմն այդ փողոցային պարսիկներին գինի կամ օղի են վաճառում հայ կանայք (առ այժմ բացառություններ են)։ Ահա այս անբարոյական միջավայրում դաստիարակում են և դրանց մանուկները։ Արդեօք լաւ չի լինի, որ այդ հայերն օրական մշակութեամբ զբաղուեն, քան թէ այդպիսի ձևի գինեվաճառութեամբ, որ մի տեսակ պատուավաճառություն է։ Այս երևոյթը հայոց վարիւր բաւականաչափ ձգում է։ Դրամ չատ վաստակելու տենչը ամեն կեղտոտություններ անել կը տայ ի բնէ խայտառակ գործերին տրամադիր մարդուն։

Այս թեմի քաղաղացի հայերի դրութիւնը հանգստութեան կողմից չատ աւելի լաւ է, քան թէ հայ գիւղացիների դրութիւնը. գիւղացիները դեռ ևս մատնուած են պարսիկ կալուածատէրերի (արքաների) քմահաճոյքներին և ենթարկուած նրանց հարստահարութիւններին. պակասը լրացնում են գաւառական պաշտօնեաները իրանց անարդար պահանջներով։ Այս պատճառով գիւղացիների տնտեսական կացութիւնը անմխիթար է։ Սակայն մի սահմանափակում պիտի աւելայնել. հայ գիւղացիների դրութիւնը, համեմատած պարսիկ «բայեաթի» հետ, փոքր ինչ աւելի լաւ կարելի է համարել՝ թէ հանգստութեան և թէ տնտեսականի կողմից. վերջին երևոյթի պատճառն այն է, որ նախ՝ կալուածատէրերը հայ գիւղացուն աւելի գերադասութիւն են տալիս երկրագործութեան մէջ, որ երբէք սխալ չէ, ուստի համեմատաբար զգոյշ են մնում և այնքան չեն նեղացնում ու հարբատահարում, և երկրորդ՝ որոշ չափով ակնածում են և երկիւղ կրում Հայոց Առաջնորդից (խալիֆէից), որին գիւղացիները դիմում են դժգոհութեան, հարստահարութեան դէպքում։ Առ այժմ գոնէ այդպէս է...

Պարսկաստանի թեմի հայաբնակ գիւղերը պատկանում են այժմ մասնաւոր կալուածատէրերին. 7—8 տարի առաջ կային և պետական գիւղեր (խալիթ), սակայն Նասր-էգզին Շահի ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի պետական գիւղերը ծախուեցին (մի քանի տասնեակ հազարներով)։ Թէ պետական և թէ ժողովրդական չափերի տեսակէտից այդ քայլը մի մեծ սխալ կարելի է համարել։ Այո, ծախելը մի խելացի, չափազանց հեռա-

տես և օգտակար գործ կը լինէր, եթէ այդ կարգադրութեան հետ միասին լինէր և հետեւեալ կարգադրութիւնը—պետական գիւղերը չը ծախել երբեք մասնաւոր անհատներին, կալուածատէրերին, այլ անպատճառ գիւղական համայնքին: Եթէ լինէր այս կարգադրութիւնը և կատարուէր, անշուշտ մեծ կալուածական բարեփոխում կարելի էր համարարել այդ. դա կը լինէր մի մեծ տնտեսական-հասարակական օգտակար վերանորոգութիւն և այժմեան ստրուկ դարձած թշուառ երկրագործի (բայեաթ), տնտեսական դրութիւնը շուտով կը բարւոգուէր, իր արհեստ-բրտիւնքով աշխատածը կը պատկանէր իրան, ազատ կը լինէր մասնաւոր կալուածատէրերի հարստահարութիւններից, ճնշումներից և պետական գանձարանն էլ աւելի եկամուտ կը ստանար: Ամենամեծ բարերար հետեւեալներից մէկն ևս այն կը լինէր, որ խեղճ ճշուած ժողովուրդը համեմատաբար ազատ կը լինէր շարունակ կրկնուող տնտեսական ճգնաժամներից սովի կամ թանգութեան պատճառով, քանի որ Պարսկաստանում այսպիսի դժբախտ երևոյթներն աւելի արհեստական կերպով են յառաջ բերուած շնորհիւ մեծամեծ կալուածատէրերի, որոնք շարունակ ամբարում են անշափ քանակութեամբ ցորեն և ինչ գնով ցանկանում են, ծախում են. սակայն որոշողներն իրանց քմահաճոյքն է: Շատ կալուածատէրեր կան մուշտէիճներից և զօրեղ պաշտօնականներից, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի հարիւրաւոր գիւղեր *):

Ծախուած պետական գիւղերի մեծ մասը գտնուում է այժմ զօրեղ կալուածատէրերի, այլ և այլ ճարպիկ կեղեքիչ խաների ձեռքին: Այդ գիւղերը ծախուեցան շատ չնչին գնով. մի-երկու կամ երեք տարուայ ընթացքում ստացած եկամուտով կը ծածկուէր գինը. ահա այս էր պատճառը, որ երկրի ուժեղները—«բոունցքները», միմեանց ձեռքից խլելով գնեցին, իսկ խեղճ, անօգնական և միանգամայն անտէր գիւղացին ականատես էր թէ ինչպէս իր գլխի համար նոր մի մեծ ցաւ, նորանոր տանջանքներ են պատրաստուում:

Պետական գիւղերը կարելի էր երկու մասի բաժանել. մի

*) Անցեալ 1900 թուին Շահի բացակայութեան ժամանակ Քեհրանի քաղաքապետը, որ մի մեծ կալուածատէր է և ցորենով լի ամբարներ ունէր, արգելում է գիւղերից ցորեն բերել քաղաք, որի պատճառով կարելի է ասել մի տեսակ սով առաջ եկաւ. հացը շատ թանկացաւ և շատ վատացրին: Սոված, կատաղի ամբար, գլխաւորաբար կանայք, յարձակուեցին քաղաքապետի ճոխ կերպով կահաւորուած տան վրայ. ամենայն ինչ ջարդեցին, կոտորեցին և լափշտակեցին: Շահը Եւրոպայից վերադարձաւ թէ չէ՝ աքսորեցին այդ առաջակ քաղաքապետին: Եւ այդ պատահեց մայրաքաղաքում:

մասը երկար տարիներից ի վեր գտնուում էր ժողովրդի, հա--
մայնեցիների ձեռքին, որոնք տէրութեան վճարում էին որոշուած
տուրք, հարկ. հայաբնակ գիւղերից 10—15 գիւղ այդպէս էին
Իսկ միւս մասը մէկ կամ մի քանի տարիներով տրուում էր կա-
պալով (իջարով) մասնաւոր անհատներին կամ պաշտօնեաներին:
Վերջին տեսակի գիւղերը շատ աւելի թշուառացած, տնտեսա-
պէս քայքայուած են եղել, քան այն գիւղերը, որոնք յանձնուած
են եղել գիւղացոց խնամքին: Պատճառը պարզ է. պետական
գիւղեր կապալով տրուելով մի պաշտօնէի կամ մի որեւէ իւանի՝
պարսկական կառավարական և հարկային սխտեմներէ անորոշ,
խառնակ և չը կազմակերպուած դրութեան պատճառով լռե-
լեայն աղատութիւն է տրուում իջարադարի (կապալառուի) քմա-
հաճոյքներին և կեղեքումներին. վերջինը եթէ փորձուած «հին
գայլ» է և ինքը պաշտօնական անձն չէ, կարողանում է հեշ-
տութեամբ գաւառապետին (հաքիմին) և այլ պաշտօնեաներին
իր կողմը գրաւել և այնուհետեւ աներկիւղ կեղեքում է խեղճ
երկրագործին. նա ամենին չի մտածում ոչ գիւղի, ոչ ժողո-
վրդի բարեկալութեան, տնտեսութեան բարեղծման մասին. նա
տէր է միայն ժամանակ աւուր ապէս: Նա միայն մի միտք,
մի պատկեր ունի իր աչքի առաջ՝ որոշ տուրք է վճարել, սրան
նրան կաշառքներ է տուել (որ ամեն խանի էութիւնն ու բո-
վանդակութիւնն է), «օրէնք և արդարութիւն» գործադրող պաշ-
տօնեաների բերանները քաղցրացրել է, գառնացնելով իր սիրտը,
դատարկելով իր գրպանը, բնականաբար պիտի կաշուց դուրս
գայ՝ տուածի կրկնապատիկը, եռապատիկը վերցնելու համար:
Ի՞նչ անի խեղճ, անճար հողագործն այսպիսի դէպքերում.
հարստահարում է կապալառուն, հեռանում է, գաղթում է օտար
գիւղ, ընկնում է անգութ կալուածատիրոջ կամ սրա կառավա-
րիչների ձանկը: Ո՛ր կողմ գնայ, փրկութիւն չը կայ. ամեն
տեղ արիւն ծծող տգրուկներ, ամեն կողմ յափշտակող գի-
շատող գայեր. ուժ բողոքէ, ուր դիմէ և գանգատուէ հարստա-
հարութիւնների դէմ. մոլորուած, յուսահատ մնացած է. նա լաւ
գիտէ որ իր արդար դատին, բողոքին, հասնող չի լինի. յաջող,
պատահական արդարադատ երեւոյթների վրայ յոյս դնելն ան-
հնարին է, քանի որ այդ կախում է եղել դատաւորի լաւ
տրամադրութիւնից: Իսկ եթէ յանդգնի դիմել մի որեւէ տեղ
արդարադատութեան համար, շատ դէպքերում իղուր աւելորդ
ծախքերի տակ կ'ընկնի, իր ձայնը կը խեղդուի հակառակորդ
զօրեղի (իջարադարի կամ կալուածատիրոջ) բարկութեամբ և
թոյնը կը կրկնապատկի:

Նա գիտէ որ առանց դրամի մուտք անգամ չի կարող ու-

նենալ որ և է պաշտօնէի կամ դատաւորի մօտ. իսկ եթէ սխալուեց, փոքր ինչ լաւատես եղաւ և գնաց «մուրաֆայ» դիմեց դատի, մնաս բարե պիտի ասի թէ իր հանգստութեան և թէ իր ունեցած գրամին. քսակը պիտի բանայ և դռնապանից սկսած, բազմաթիւ սոված ֆառաշներին ևս «անամ» տալով (կաշառքի մեղմացած, քաղաքավարի անուէն է) պիտի «եսեսին» բոլորին (տեսնել և չանամ» տալ կամ կաշառել համանիշ բաներ են):

Անշուշտ յուսադրուեմ է, ի հարկէ, կրկին նրանից գրամ, կորզելու գիտաւորութեամբ, եթէ հակառակօրոյդ, մեղադրեալը, նախապէս «չի տեսել» դատաւորին: Ի վերջոյ կանչուեմ է մեղադրեալը, դատաւորը բարկանում է նրա վրայ խիստ կամ թոյլ. այս կախումած է տրամադրութիւնից, վերջինն էլ ստացած գրամի շատութիւնից կամ քչութիւնից (բացառութիւններ քիչ կան): Սակայն միմեանց միտքը հասկանում են. մեղադրեալը հասկանում է բարկանալու գրգիշ պատճառը, նոյնպէս տառջնաւորութեամբ միջոցը. բարկութիւնն ու հայհոյանքը տանում է, այդ նրա համար ոչինչ է. բոլորովին խաղաղ և անվրդով դուրս է գալիս և աչքերով վնարում է մարդոց. շրջապատած տասնեակ ֆառաշները կամ վիշ խղմաթները (աւագ սպասաւորողները) հասկանում են. մօտենում են, խօսում են, հարցուփորձ են անում. ի վերջոյ մէկի միջոցով խօսատանում է տալ դատաւորին այսչափ թուուման. դատաւորը լաւ գիտէր իր խօսքերի ոյժն ու «հունարը»:

Երբեմն էլ սկսում է «աշխատանաց վարձի», «անամի» մասին կրկնակի բանակցութիւն. յայտնում են մեղադրողին, որ մեղադրեալը տալիս է այսչափ թուուման, և «բարեկամական խորհուրդ» են տալիս աշխատել աւելի հատուցանել, որ գործը յաջողուի: Ծնորհիւ այս ճարպիկ գործողութեան, որ կատարւում է, ինչպէս ասում են՝ sans cérémonie, յառաջ է գալիս կաշառատութեան մէջ մրցում: Եթէ յոյս կայ երկու կողմից շարունակ գումարներ ստանալու (այդ է շատերի սովորը), դատաւորութիւնը ձգձգւում է անվերջ կերպով, միշտ թողնելով անորոշութեան մէջ, մինչև որ երկու կողմն էլ քանդուեմ են. մուրաֆայով (դատաւարութեամբ) քանդուելը աղքատանալը Պարսկաստանում սովորական երևոյթ է: Պարսկաստանի դժուար բժեկեի ցաւերից, փայայող վերքերից մեկը եւս այսպիսի խայտառակ դատաւարութեան սխալն է: Ծնւածներից, հարստահարուածներից շատերը ստիպուած լուծւում են, չեն բողոքում շատ անարդարութիւնների դէմ, համոզուած լինելով, որ ձայն հանելն իրանց աւելի վնաս է: Եւ ուրիշներ են օգտուում ընդհանրապէս այսպիսի դրութիւնից. զօրեղներն են օգտուողները, այն

է՝ արբաքները, կապալառուներն ու պաշտօնեաները. տանջուած է խեղճ ժողովուրդը, որի մասին մտածող ամենին չը կայ. եթէ երբեմն զօրեղները տուժում են, վրէժը հանում են խեղճ ժողովրդից՝ հարստահարելով նրան:

Պետական գիւղերը ծախուելով մասնաւոր կալուածատէրերին, ուղղակի ճնշող դրութեան շրջանն ընդլայնեցին *):

Այն բազմաթիւ գիւղերը, որոնք նախ քան ծախելը գտնուում էին գիւղական հասարակութիւնների ձեռքում, տասնեակ տարիների ընթացքում կապալով այսօր գտնուում են այլ և այլ խաների, կեղեքիչների ձեռքին, և ընական է որ աւելի ևս վատթարացել է գիւղացոց տնտեսական կացութիւնը:

Ասացի որ համայնքներին կապալով տրուող պետական գիւղերն աւելի լաւ վիճակի մէջ էին, քան թէ այն գիւղերը, որոնք մասնաւոր անհատներին էին տրուում կապալով (խաներին, պաշտօնեաներին և այլն): Իսկ մասնաւոր կալուածատէրերի սեփական գիւղերը վերջիններից աւելի լաւ տնտեսական դրութեան մէջ են, բայց ոչ առաջիններից: Սրա պատճառը շատ պարզ է. գիւղի տէրը խնամքով է նայում իր եկամուտի աղբիւրին. աշխատում է իր սեփականութեան բարգաւաճման համար. եթէ պարսպ հողեր ունի, հոգ է տանում գրաւել ուրիշ գիւղերից աշխատող ձեռքեր, սովի, երաշտի ժամանակ օգնում է իր րայեաթին, իր գիւղացիներին՝ բաժանելով նրանց փոխարինարար սերմալուց ցորեն, գարիւ Մօտ 95 հայաբնակ գիւղեր Պարսկաստանի թեմում պատկանում են պարսիկ կալուածատէրերին. դրանց մէջ կան թէ բարձրաստիճան ազդեցիկ մարդիկ, ինչպէս՝ Զիլի սուլթան, Նաիր սուլթանէ (թագաւորի եղբայր-

*) Զի կարելի ասել թէ ծախելու միտք լցացող պետական անձինք ցանկութիւն ունէին մի ալթալիսի անտանելի դրութիւն ստեղծելու. այլ միայն շատ նեղ, սխալ և անհետատես մտածողութեան արդիւնք էր այդ Պետական գանձարանը դատարկ էր (ալտեղի սովորական դրութիւնն է դժբախտաբար). շատ հարկաւոր էր դրամ. 10 հազարաւոր գիւղերի հարկեր ժողովելը լանձնուում էր պաշտօնեաներին. դրանք կեղեքելով ժողովրդին, չափից, որոշածից շատ աւելի էին ստանում: Պետական հարկերը մի քանի զօրեղների ձեռքով էին անցնում. մինչև գանձարան հասնելը ուժեղ ձեռքերում հալում էր մի մասը. գանձարան շատ քիչ էր մտնում Պատճառաբանութիւններ շատ կային. միշտ սով էր, թանկութիւն էր կամ սերմալուց տուեցին ևայլն ևայլն: Սչդ խայտառակ աւազակային դրութիւնից ազատուելու համար որոշեցին ծախել բոլոր գիւղերն ու ազատուել, որով ստեղծուեց ժողովրդի համար դժոխային կացութիւն:

ներն են), լոռերի ցեղապետ Սարգսրը և այլն և թէ աննշան խաներու Սովորաբար գիտուած էր որ այն կալուածատէրերը, որոնք հարուստ են և բազմաթիւ գիւղեր ունեն, համեմատաբար իրանց հողագործներին (բայեաթին) լաւ են նայում, այնքան հարստահարութիւն չեն անում և յաճախ պաշտպանում են օտարներից հասցրած վնասների դէմ: Բայց Աստուած չանէ, եթէ այդպիսի ազդեցիկ կալուածատէրերը մի սրկէ բանի համար վատանան գիւղացոյ հետ, անօգնական գիւղացոյ դրութիւնը միանգամայն անտանելի և ողբալի է դառնում. ոչ մի արդարադատութեան վրայ յոյս դնել չի կարելի. հարստահարութիւնները, հարկերը աճում, բազմանում են, մանաւանդ երբ տեսնում են, որ գիւղացիք գնալու, գաղթելու տեղ չունեն: Այս բոլորը խորթ, անբնական երեւոյթներ չեն մի երկրում, որտեղ գոնէ փոքր ինչ բարձր սկզբունքները չեն, որ ղեկավարում են իշխանութիւն ունեցող մարդոց, կամ ժողովրդի բարօրութիւնը չէ, որ աչքի առաջ ունեն, այլ աւելի անձնական շահ, քմահաճոյք, րոպէական տրամադրութիւն:

Փոքրիկ կալուածատէրերը, որոնք մի գիւղ կամ գիւղի մի որ և է մասն ունեն, թէ երկիւղ են կրում իրանցից աւել զօրեղներից և թէ ամեն կերպ աշխատում են հարստահարել ժողովրդին ճարպիկ կերպով: Օրինակ, Բուրվարի գաւառի Ղարաքեհահրդի գիւղատէրը Հէյդար-խան անունով ոմն է. հարուստ և ազդեցիկ չէ. միայն մի գիւղ ունի, ուր 100—110 տուն հայ կայ: Բաւական է որ անունը կալուածատէր է ընդհանրապէս, կալուածատէր դասակարգին յատուկ ձգտումներն ու ընադդները պիտի ունենայ, որոնք Պարսկաստանում մեծ մասամբ բացասական են.—կեղեքել, հարստահարել, ճնշել անօգնական երկրագործին: Սակայն Հէյդար-խանը փոքրիկ կալուածատէր լինելով այնքան ոյժ չունի, որ բերքի աւանդական հարկն աւելացնի, ուստի դիմում է այլ միջոցների՝ իր եկամուտը շատացնելու համար. աշխատում է խռովութիւն ձգել, կոռուացնել հայերին միմեանց հետ շատ անգամ իր ծառաների ձեռքով. և ի հարկէ, դժբախտաբար, նպատակին հասնում է հեշտութեամբ. իր գիւղում դատաւորը, ոստիկանն ինքն է. դիմում են նրան. նրա նպատակն էլ հէնց այդ էր. վարւում է իր մշակած օրէնքների, այն է՝ իր քմահաճոյքի և տրամադրութեան համեմատ մէկից տուգանք է առնում, միւսին բանտարկում, երրորդին ծեծել է տալիս, չորրորդից կաշառք է վերցնում ևայլն ևայլն: Խեղճ և տգէտ հայ գիւղացիներն էլ աշխատում են կալուածատիրոջ սիրտը շահել: Զատիկն ամեն մի տուն տանում է Հէյդար-խանին մի-մի գլուխ չաբար,

պարսից էյդին (մեծ տօնին) ևս նոյնպէս. (ի դէպ. այստեղ մի անգամ տարած նուէրը մշտական, պարտադիր հարկի կերպարանք ստանալու ձգտումն ունի): Ամեն մի հարսանիքատէր տանում է մի-մի ոչխար և այլն և այլն: Ի հարկէ, կաշառքներն ու տուգանքներն էլ իր կարգին:

Պարսկաստանում Հէյդար-խաների թիւը լեզիօն է, որոնք ամենևին չեն մտածում խեղճ րայեաթի, ևրկրագործի դրութեան մասին, այլ աշխատում են որչափ կարելի է շատ պոկել, շատ խլել, շատ յափշտակել ժողովրդից, ինչ միջոցով ուզում է թո՛ղ լինի...

ԻՐԱՆՑԻ